

**TEMUR TUZUKLARIDA INSONNI QADRLASH VA ILM - MA'RIFAT MASALALARI VA UNING
BUGUNGI KUNGA TADBIQ ETISHDAGI AHAMIYATI**

Temirova Mashhura Muhammadaminovna
Qo'qon universiteti v.b. dotsenti (PhD)
Pozilov Hamid Ikromjon o'g'li.
Qo'qon universiteti ta'lim fakulteti
boshlang'ich ta'lim yo'nalishi talabasi

Annostatsiya: Mazkur maqolada Sohibqiron Amir Temurning farzandlari va nabiralari nasihat tarzida bitilgan "Temur tuzuklari" haqida so'z boradi. Unda sipoh, raiyat, soliq masalalari, davlat boshqaruvi, farzandlar tarbiyasiga doir qimmatli maslahatlar o'rin olgan. Shuningdek tuzuklarda ko'tarilgan ilm -marifat va inson omilini ulug'lash kabi masalalarni hozirgi kunga tadbiq etishdagi tarbiyaviy ahamiyati masalalari tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: Amir Temur, Movarounnahr, Samarqand, "Voqeoti Temuriy", raiyat, do'st, dushman, fuzalo, sohibqiron, ilm-fan.

"Temur tuzuklari" asari Amir Temurning saltanatda olib borilgan adolatli boshqaruv siyosati haqida ma'lumot beradigan qimmatli asardir. Asar 2 qismdan iborat. Birinchi qismda Amir Temurning tarjimai holi, ijtimoiy-siyosiy faoliyati, uning Movarounnahrda markaziy hokimiyatni qo'lga kiritishi, siyosiy tarqoqlikka barham berishi, markazlashgan davlat tuzishi, 27 mamlakatni, shu jumladan, Eron, Afg'oniston, Ozarbayjon, Gruziya va Hindistonni o'z tasarrufiga kiritishi, Oltin O'rda hukmdori To'xtamish, turk sultoni Boyazid I Yildirimga qarshi harbiy yurishlari, ulkan saltanatini mustahkamlash uchun turli ijtimoiy tabaqalarga nisbatan qanday munosabatda bo'lganligi buyuk sohibqiron tilidan ixcham tarzda bayon etilgan.

Ikkinchi qism mashhur jahongirning farzandlariga atalgan o'ziga xos vasiyat, pandnasihatlari va o'gitlaridan iborat. Unda davlatni idora etishda kimlarga tayanish, toju taxt egalarning tutumi va vazifalari, vazir va qo'shin boshliqlarini tanlash, armiyaning tuzilishi va jang olib borish qoidalari, sipohiylarning maoshi, mamlakatni boshqarish tartibi, davlat arboblari va qo'shin boshliklarining burch va vazifalari, amirlar, vazirlar va boshqa mansabdorlarning toju taxt oldida ko'rsatgan alohida xizmatlarini taqdirlash yo'sini va boshqa xususida gap boradi.

Temur tuzuklari — Amir Temurning harbiy va siyosiy faoliyatidan ma'lumot beruvchi tarixiy asar. "Tuzuki Temur" va "Tuzukoti Temur" nomlari bilan atalgan. Amir Temurning "Tuzuklar" muallifi ekanligini e'tirof etadigan olimlar ko'pchilikni tashkil etadi. Bular orasida "Temur tuzuklari"ning inglizcha tarjimonlari va noshirlari Devi va Uaytlar, mashhur turk qomusiy olimi Shamsuddin Somiy, qo'lyozmalarning yirik tadqiqotchisi N.D. Mikluxo Maklaylar ham bor. Boshqa bir guruh olimlarning fikricha, asar 16—17-asrlarda Hindistonda yozilgan [1-21].

Asar Amir Temur davridagi o'zbek davlatchiligi tarixini o'rganishda asosiy manba bo'lib xizmat qiladi. "Temur tuzuklari" ("Tuzuki Temuriy") ning fanda qayd etilgan ilk nusxasi eski o'zbek tilda bitilganligi ma'lum. Bu usmoniy turk hokimlaridan biri — Yaman hokimi Ja'far Posho (hukmronlik yillari 1607—12) ning kutubxonasidagi turkiy tilda yozilgan asar bilan bog'liq. "Tuzuki Temuriy"ning so'z boshida keltirilishicha, O'rta Osiyolik Mir Abu Tolib Husayniy al-Ariziy at-Turbatiy Makkai mukarrama va Madinai munavvaraga haj qilgan vaqtida asarni o'qishga muvassar bo'lgan va 1610-yil Ja'far Poshoning topshirig'i bilan uni fors tiliga o'g'irgan. Bizgacha ana shu forsiy nusxa tosh bosmalar, zamonaviy nashrlar va qo'lyozmalar shaklida yetib kelgan. Husayniy Turbatiy forsha tarjimini 1637-yil boburiy hukmdor Shoh Jahonga (1628—57) tortiq qilgan. Shoh Jahon tarjima bilan tanishib chiqib, unda ayrim noanikliklar va kamchiliklar topgan hamda yirik olim, Dekan viloyatining

qozikaloni Muhammad Ashraf Buxoriyni (vafoti 1652-yil) huzuriga chaqirtirib, mazkur tarjimani mo'tabar asarlar, xususan, Sharafuddin Ali Yazdiyning "Zafarnoma"si va shunga o'xshash muhim manbalarga solishtirib chiqish va shu yo'l bilan tarjimadagi xato va kamchiliklarni bartaraf qilishni topshirgan. Muhammad Ashraf Buxoriy ko'rsatmaga ko'ra, Mir Abu Tolib al-Husayniy at-Turbatiy nusxasini diqqat bilan tahrir qilgan. Shu zaylda asarning yangi, to'ldirilgan tahriri vujudga keladi va u "Malfuzoti Temuriy" ("Temurning aytganlari") va "Voqeoti Temuriy" ("Temurning boshidan kechirganlari") nomi bilan taniladi. Keyinchalik undan ko'plab nusxalar ko'chirilgani ma'lum [2].

"Temur Tuzuklarida" davlatni boshqaruv va ilm-fanga alohida e'tibor berilgan: O'z tajribamda ko'rib bildimki, davlat agar dinu tartib asosida qurilmas, to'rz-tuzukka bog'lanmas ekan, unday saltanantning shukuhi, tartibi va qudrati yo'qoladi. Bunday saltanat yalang'och odamga o'xshaydirkim, ko'rgan har kimsa undan nigohini olib qochadi. Shuning uchun ham men saltanatim binosini islom dini, to'ra va tuzuk asosida mustahkamladim. Hamisha mening rozilgimni olib ish tutgan do'stlarim oldimga panoh izlab kelganlarida, ularni o'zimning baxtu davlatimga sherik qilib, hech qachon mol-mulk va tirikchilik ashyolarini ulardan ayamadim. Yana o'z tajribamdan bildimki, sodiq va haqiqiy do'st uldurkim, o'z do'stidan ranjimaydi, do'stining dushmanini o'z yovi deb biladi. Agar kerak bo'lsa, o'z do'sti uchun jonini ham ayamaydi. Qaysi mamlakatni zabt etgan bo'lsam, o'sha yerning obro'-e'tiborli kishilarini aziz tutdim, sayyidlari, ulamolari, fuzalolari va mashoyihlariga ta'zim bajo keltirib, ortiq hurmatladim, ularga suyg'ol, vazifalar berib, maoshlarini belgiladim, o'sha viloyatning ulug'larini og'a-inimdek, yoshlari va bolalarini bo'lsa o'z farzandalrimdek ko'rdim. Har mamlakatning yaxshi kishilariga men ham yaxshilik qildim, nafi yomonlar, buzuqlar va axloqsiz odamlarni mamlakatimdan quvdim. Har elning ulug'larini, sharaflil kishilarini hurmatlab martabalarini oshirdim [3-79-137].

Amir Temur tomonidan barpo etilgan markazlashgan davlat mamlakat iqtisodiyotining yaxshilanishiga va taraqqiy etishi, shaharlarning mustahkamlanishiga, karvon yo'llarining tiklanishi, savdo-sotiqning kengayishi, hunarmandchilikning, qishloq xo'jaligining taraqqiy topishiga zamin hozirladi. Bularning barchasi madaniyat va ilm-fanning ravnaq topishiga imkon yaratdi. Mamlakatda madaniyat va ilm-fanning gullab, keng miqyosda yuksalishi uchun siyosiy va iqtisodiy shart-sharoitning o'zigina yetarli emas edi. Bunga boy madaniy merosning mavjudligi, ma'naviy zamin ham talab qilinardi. Movarounnahr va Xuroson boy madaniy an'analari hamda qadriyatlar bilan shuhrat qozongan markaz bo'lib, Amir Temur davriga kelib yanada gullab yashnadi. Mamlakatda yaratilgan ijtimoiy - iqtisodiy shart-sharoitlar Eron, Arab mamlakatlari, Hindiston, Xitoy va Yevropaning ko'pgina davlatlari bilan madaniy aloqalarni rivoj topishida asosiy rol o'ynaydi. Amir Temur shaharlarga e'tiborini qaratib, dastlab o'zi tug'ilib o'sgan yurti Shahrisabzda mahobatli Oqsaroy va ko'rkam masjidlar, poytaxt Samarqandda ulug'vor, hashamatli binolar, Turkistonda, Damashq va Tabrizda masjidi madrasalar barpo etishda bosh-qosh bo'ldi. Bu davrda Samarqand va Hirotdan tashqari Buxoro, Xiva, Shahrisabz, Balx, Mashhad, Sheroz kabi ko'plab madaniy markazlar mavjud bo'lib, bu markazlarga jahonning ko'plab ilm-fan egalari yig'ilgan edi. Amir Temur saroyining rassomlari ulug'vor me'morlik yodgorliklarining, devorlarga solingan naqshlarning hamda qisman bizning kunlarimizgacha yetib kelgan miniatyura bezaklari bo'lgan yuzlab qo'lyozmalarning ijodkorlari - Jahongir Buxoriy va boshqalar bo'lgan. Bularning barchasi Amir Temurni temuriylar davri Renessansining asoschisi deyishga dalil bo'ladi.

Insoniyat o'z taraqqiyoti davomida hamisha ulug' zotlarning ilmutafakkuri, aql-zakovatidan bahramand bo'lib kelgan, ular qoldirgan buyuk meroslaridan iftixor qilgan o'zbek xalqining ham shunday iftixorga loyiq ulug' zotlari bo'lgan. Ana shunday ulug' zotlardan biri buyuk davlat arbobi va ma'rifatparvar inson Amir Temur ibn Tarag'ay Muhammad Bahodirdir. Shuningdek, o'tmishda an'anaviy teatr, qo'g'irchoqbozlik, raqs, xalq sirki,

qo'shiqchilikning barcha shakllari, turlari "Tomosha" degan birgina istiloh bilan ifodalangan. Asli arabcha bu so'z "Qarash, ko'zdan kechirish" degan ma'nolarni anglatadi. Ammo Markaziy Osiyo mintaqasida uning ma'no doirasi juda keng bo'lib, ko'pchilikka mo'ljallangan hamda ko'ruvchi va tinglovchini quvontiradigan yoki qayg'urtiradigan, ba'zan hatto jumbushga soladigan ijrolar, maydon ma'arakalari, marosimlar bilan bog'liq namoyishlar va o'yinlar – barchasi "Tomosha" deb yuritilgan. Turkiychada "O'yin" atamasi ham ishlatilgan. Biroq uning qo'llash doirasi haddan tashqari juda keng bo'lib, ermak mashg'ulotlar, badantarbiya va sportga aloqador sohalarni ham o'z ichiga olgan. Amir Temur Movarounnahrda ilgariydan mavjud an'analarni davom ettirgan holda, o'zining har bir g'alabasini bayram, to'y bilan nishonlagan. Har bir aziz mehmonni ziyofat va bazm bilan siylagan. Oilaviy marosimlarni ham sozanda, xonanda va raqqosu-raqqossalarsiz, umuman olganda o'yinchilarning katta-katta guruhlarini jalb etgan holda o'tkazishni yoqtirgan. Uning davrida xalq bayramlari juda ham keng ko'lamda nishonlanganligini tarixiy manbalardan topishimiz mumkin. Xos bazmlarda maqom kuylari chalingan. Bu kuylarga raqqos va raqqosalar xirom etgan, masxara va muqallidlar kuldigan, bayramlarda katta maydon va ma'arakalarga yarasha tomoshalar ko'rsatilgan. Maydon tomoshalari orasida ot bilan bajariladigan poyga, uloq chopish (Ko'pkari), otdan ag'darish, chavgon, qaboq o'yin kabilar, haqqoniy kuch sinovi hisoblanmish kurash (Gushtirlik), qilich, nayza, gurzi va boshqa jangovar qurol va aslahalar bilan o'tadigan bellashuvlar, shuningdek, qo'chqor, xo'roz urishtirish kabi qadimiy o'yin va musobaqalar yetakchilik qilgan. Amir Temurning tug'ilgan shahri Shahrisabz o'rta asrlarda «Kubbatul ilm val adab» degan muqaddas nomga sazovor bo'lganligi tarixdan yaxshi ma'lum. Tarixiy ma'lumotlarning guvohlik berishicha, Shahrisabzda o'z davrining mashhur islom namoyondalari yashagan bo'lib, ulardan biri Abu Muhammad Obdon Keshiy edi. XIV-XV asrlarda Abdulloh Samarqandiy, Abu Abdulloh Muhammad Buxoriy va Abul Husayn Muslim Nishopuriylar ham Shahrisabzda yashab islom tariqatini rivojlantirganlar. Amir Temur olimlar bilan suhbat va bahslar uyushtirishni yaxshi ko'rgan, g'oliblarga qimmatbaho tuhfarlar bergan. Sohibqiron hayotlik paytidayoq uning saroyidagi olimlar ilmiy kashfiyotlar bilan shuhrat qozonganlar. Bular qatoriga nasta'liq xatining kashfiyotchisi Abdulqodir Marog'iniy (1334-1435), buyuk riyoziyotchi G'iyosiddin Jamshid, munajjim Sayyid Sharif Jurjoniy (1339–1413), faylasuf va qomusiy olim Sa'diddin Taftazoniy (1322–1392), Xoja Muhammad Porso (1420 yilda vafot etgan) va boshqalarni kiritish mumkin. Ilm ahlining vakillari, ayniqsa, tarixchilar, tibbiyot va nujum sohalari bilimdonlari (tarixchi Xofizi Abru, diplomatlar Shamsiddin Olmaliqiy va mavlono Abdulloh al Keshiy, munajjim Abdulloh Lison, tabib mavlono Fazlulloh Tabriziy va boshqalar) Sohibqironga safarlarda hamrohlik qilganlar. Sa'diddin Taftazoniy va Sharif Jurjoniy Amir Temur saltanatidagi qomusiy olimlar edi. Amir Temur tarix fanini, ayniqsa, xalqlar, elatlar tarixini juda yaxshi bilgan, o'zi muntazam tashkil qilib turgan ilmiy majlislardagi munozaralarda faol qatnashgan. Xofizi Abruning ta'kidlashicha, bunday ilmiy bahslarda Sohibqiron o'zini juda oddiy tutarkanki, davradagilar uning hukmdor ekanligini ham unutilib qo'yarkanlar. Arab tarixchi olimi ibn Xaldun ham Damashq ostonasida Amir Temur bilan uchrashib suhbatlashganida, uning bilim doirasining kengligiga tahsin aytganligini manbalar orqali bilamiz. Amir Temur saltanatida fanning turli sohalari bilan bir qatorda, amaliy san'at, xattotlik san'ati, kitobot, adabiyot kabi sohalari ham rivojlandi. U o'z saltanatidagi barcha xalq, elatlarning madaniyati, san'ati rivojiga ham e'tibor bergan. Amir Temur davriga kelib Movarounnahrda kitobot madaniyati yutuqlarining sintezlashuvi sodir bo'ladi. Ustalarining ilhom bilan ijod qilishiga shart-sharoit yaratildi, dunyoda eng yaxshi qog'oz ishlab chiqarildi. O'rta Osiyoda qo'lyozma kitoblarning ajoyib namunalari yaratildi. Amir Temurning Buyuk ipak yo'lini har tomonlama rivojlantirish yuzasidan qilgan say-harakatlari Sharq va G'arb orasida erkin axborot almashuviga, kitob ishlab chiqarish va uning to'siqsiz olib o'tilishi orqali axborot makonining kengayishiga ta'sir

ko'rsatdi. Bu ilm-fan rivoj topishiga, madaniyat yuksalishiga, insoniyat sivilizatsiyasini gullab yashnashiga muhim zamin bo'ldi. [4]

Shuni ta'kidlab o'tish lozimki Sohibqiron Amir Temurning faoliyati faqatgina harbiy yurishlar yoki jangu jadallar bilan kechmagani, u Davlat boshqaruvi, ilm-fanga, xalq hayotiga doimo e'tibor berganligi va bu yo'lda o'zining barcha imkoniyatlarini ishga solganini ko'rishimiz mumkin. Amir Temur markazlashgan Davlatga asos solishidan to umrining oxirigacha Kuch-adolatda degan g'oyasiga amal qildi. Ilm-fanga va uning rivoji uchun masjid, madrasa va ko'plab binolar barpo qildi. Xulosa shuki buyuk sohibqiron Amir Temurning farzandlari uchun yozib qoldirgan pandu nasihatlarini bo'lmish "Temur tuzuklari" bugun ko'plab tillarga tarjima qilinib dunyoning rivojlangan mamlakatlari siyosatchilari tomonidan asosiy dasturilamal bo'lib hizmat qilmoqda. Shunga ko'ra biz bugungi jamiyatimizning oldida turgan inson omilini qadrlash, uning shakllanishi, kamol topishi va shu bilan birga ilm-fanni yuksaltirish va uning natijalarini shaxs uchun hizmat qila olishga yo'naltirish kabi juda ko'plab masalalarning yechimini uzoqdan izlashga hojat yoqligini anglay olishimiz va yana bir bor boy madaniy va ma'naviy merosimizga chuqur iftixor tuyg'usini his etishimiz darkor.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Аҳмедов Б. Амир Темурни ёд этиб. - Тошкент: Ўзбекистон, 1996. Б. 21.
2. www.wikipedia.uz – internet sayti.
3. Ahmedov B..Temur Tuzuklari -, forschadan Alixonto'ra Sog'unij tarjimasi. Toshkent, 79-137-betlar.
4. Темур тузуклари / Форсчадан А. Соғуний ва Ҳ. Кароматов таржимаси.– Т., 2011.